

Лекція 12

12.1. Поняття регіону та його інтегральна характеристика

Поняття “регіон” є родовим для великої кількості наук: географії, економіки, регіоналістики, та інших, які пов’язані із просторовим і територіальним аспектом досліджень. Цим питанням в різні часи займалися як відомі історики та мислителі древнього світу, такі як Геродот, Полибий, Парменид, Аристотель, Платон, Цицерон та ін., пізніше продовжили його дослідження Ж. Боден, Монтеस्क’є, Й.Г. Герде, К. Ріхтер.

Але всі ці дослідження так і не дали повного визначення щодо поняття “регіон”. Тому це питання є актуальним і в наші часи.

Найважливішим, а точніше найбільш масовим територіальним утворенням є “район”, що, на думку А.Б. Алаєва, “являє собою локалізовану територію, що володіє єдністю, взаємозв’язком складових елементів”.

Термін “регіон” з’явився пізніше, ніж термін “район”. Слово регіон походить від латинського слова *regio* - територія, місцевість, область, район. Він зв’язаний, насамперед, з новим напрямком в економічній науці - регіональною економікою, визначення якої дав академік М.М. Некрасов у 1975 році. Відповідно до його трактування “під регіоном розуміється велика територія країни з більш-менш однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі сполучення комплексу природних ресурсів і матеріально-технічною базою, виробничою і соціальною інфраструктурою”.

Згодом термін “регіон” придбав зайву багатозначність. В публікаціях з регіональних досліджень, термін “регіон” використовується авторами по-різному. Його вживають і як синонім терміна “район”, і як союзна республіка, і як винятково Далекий Схід. Всі подібні трактування поняття “регіон” засновані на територіальному, географічному його розумінні. Але маються й інші підходи до визначення регіону.

На думку О.І. Добриніна, під регіоном варто розуміти “територіально спеціалізовану частину народного господарства країни, що характеризується єдністю і цілісністю відтворювального процесу”. Тобто, в основі приведеного визначення поняття “регіон” вже закладено економічну ознаку. Але які-небудь територіальні ознаки при цьому фактично відсутні, що робить поняття “регіон” неповною категорією.

Регіон - це територія, що представляє собою народне господарство як екологічно і соціально-економічно збалансовану систему, що за сукупністю

своїх елементів відрізняється від інших територій та характеризується єдністю, взаємопов'язаністю складових. Термін “регіон” у такому формулюванні є синонімом терміну “район”. Найважливіша характеристика регіону - його цілісність, що має певну спільну характеристику природно-географічних, соціально-економічних, демографічних, національно-культурних, історичних та інших ознак.

Регіон представляє собою єдність природного, матеріального (створеного людиною) та соціального середовища. Регіональна цілісність передбачає територіальну (просторову) цілісність, неподільність їх складових, збалансованість, що є закономірною основою раціонального розвитку даної території.

Ще один важливий аспект має місце в економічній теорії. Існують два підходи до поняття “регіон”: регіон як економічна система і регіон як соціально-економічна система.

Обличчя кожного регіону визначається не формами власності, а способами управління економікою, соціально- економічними відносинами, раціональним використанням регіональних переваг, пошуком методів сполучення державних і регіональних соціально-економічних інтересів, що можуть знаходитися в протиріччі.

Інтегральна характеристика регіону визначається його соціально-економічним потенціалом (СЕП). При цьому його основою вважається економічний потенціал, який характеризується величиною національного багатства, сукупного та кінцевого продукту, національного доходу, вартості основних фондів, абсолютними розмірами виробництва життєво важливих видів продукції. Він визначає загальні можливості регіону чи країни в цілому, їхню економічну спроможність.

Сутність СЕП на регіональному рівні визначається з єдності економічної та соціальної політики. Серед основних компонентів регіональної економіки особливо виділяється природа, людина та виробництво, рівень, структура і динаміка якого визначають соціально-економічні можливості. Тому для оцінки СЕП регіону важливе значення має визначення питомої ваги пріоритетних

галузей промисловості, якісних параметрів та структури основних виробничих фондів, здатності адаптації виробничих систем до використання досягнень

науково-технічного прогресу. На нашу думку, перехід до соціально орієнтованого ринку в конкретному районі потрібно здійснювати в контексті загальних напрямків формування державного, регіонального, обласного ринкового простору. У цій політиці важливими ланками стають прогнозування і регулювання, тому зростає роль економічних методів. Вони повинні застосовуватися в сукупності з адміністративними, тобто це є умова регулювання процесу комплексного розвитку району. Розробка моделі механізму регулювання змін у підсистемах регіону з урахуванням нових підходів також є актуальною науковою задачею. На основі встановлених цілей, стратегії і прогнозних даних вона повинна забезпечувати пріоритетний напрямок використання ресурсів:

- по-перше, на створення умов для підвищення рівня і якості життя населення району;
- по-друге, на відновлення природної рівноваги і природних відтворювальних процесів у навколишньому середовищі.

Становлення регіону як суб'єкта конкурентних відносин означає формування в його економічній системі нових властивостей і стандартів якості. Такою новою властивістю стає конкурентоспроможність регіону (КСР), що відбиває потребу у збереженні й розвитку регіону, функціонуючого у конкурентному середовищі.

В умовах ринкової економіки конкурентоспроможність регіону стає одним з пріоритетних факторів його соціального й економічного розвитку й, одночасно, предметом фундаментального економічного аналізу. У сфері регіональної економіки має перебувати й зовнішньоекономічна діяльність, бо багато її форм, такі як вільні економічні зони, прикордонна та прибережна торгівля, іноземний туризм, мають регіональний характер, а інші тісно пов'язані з рівнем розвитку інфраструктури, господарської культури та ділового сервісу регіону.

Таким чином, господарство регіону є відкритою економічною системою, що функціонує на основі спеціалізації, міжрегіональної інтеграції, зміст яких реалізується через галузеві, міжгалузеві та міжрегіональні виробничо-економічні зв'язки.

Для регіональної економіки характерні такі ознаки функціонування:

- комплексність екологічного, економічного та соціального розвитку;
- єдність процесів природокористування та охорони навколишнього середовища;

- територіальна спільність виробництва;
- відповідність системи розселення демографічній ситуації та розміщенню виробництва;
- цілісність системи соціальної інфраструктури;
- поєднання територіального та галузевого управління об'єктами.

У процесі розробки регіональної політики велике значення має аналіз чинних тенденцій та закономірностей розвитку окремих регіонів, вимірювання та оцінка рівнів використання їхніх соціально-економічних потенціалів, оцінка ефективності функціонування матеріального та нематеріального виробництва, виявлення специфіки та масштабів індивідуального споживання. Такий аналіз може також бути інформаційною основою для перерозподілу сукупного суспільного продукту та національного прибутку.

Для здійснення регіональної політики та побудови господарства потрібний соціально-економічний аналіз у таких напрямках:

- комплексна оцінка дійсного соціально-економічного потенціалу регіону;
- виявлення джерел та масштабів розвитку;
- визначення та оцінка варіантів перспективного соціально- економічного розвитку регіону.

Таким чином, однією з найважливіших задач розробки регіональної політики є визначення перспектив розвитку кожного регіону, його цільової функції з загальнодержавних позицій, враховуючи те, що економіка України - це єдиний народногосподарський комплекс. Ці перспективи, враховуючи пріоритети у розвитку окремих регіонів, повинні виявлятися на основі раціоналізації розміщення продуктивних сил країни і виражатися передусім у визначенні та систематичному уточненні спеціалізації регіону. Складовою частиною регіональної політики є державні регіональні програми, які реалізуються в масштабі країни, окремих областей, систем розселення. Виконання таких програм має забезпечуватися спеціальними фондами регіонального розвитку та протекціоністською політикою держави стосовно окремих регіонів (надання пільг, розподіл фінансових коштів тощо). Вони покликані сприяти скороченню соціально-економічного розвитку між регіонами. В Україні найбільш актуальною є розробка програм для Донбасу, Придніпров'я, Причорномор'я та Криму, Карпат, Полісся, зони Чорнобильської АЕС.

Важливим аспектом розробки економічної політики у регіоні є комплексний розвиток, що реалізується на основі раціонального використання всіх територіальних ресурсів багаточільового призначення (трудових, земельних, водних, енергетичних, рекреаційних тощо). Для максимальної мобілізації

внутрішніх ресурсів, міжрегіональних зв'язків необхідна розробка та реалізація регіональної господарської політики на локальному рівні, що пов'язано з інвестиційною політикою у регіоні. Її наслідком має стати регіональний господарський механізм, основу якого становить система стимулів та регуляторів територіальних відношень. Це ціни й тарифи, ставки платежів за територіальні ресурси, система нормативів формування державного і місцевих бюджетів, централізовані державні й місцеві фонди розвитку тощо. Окрім того, сюди належать договірні та інші економічні форми організації територіальних стосунків.

Важливим питанням ефективності економічного механізму є така організація всіх його елементів, яка дозволяє органічно поєднувати у єдиній системі централізовані, тобто державні, та децентралізовані засади територіального управління. Механізм централізованого економічного управління покликаний забезпечити економічними засобами проведення загальнодержавної регіональної політики, включно з розв'язанням таких завдань, як раціональне розміщення великих підприємств, поліпшення використання територіальних ресурсів.

Світовий досвід показує, що глибока централізація управління економікою регіону неефективна. Без ініціативи регіонів неможливо забезпечити ефективний розвиток їхнього господарства: з розвитком суспільства децентралізація управління економікою, у тому числі регіональною, має зростати.

Одним з проявів цього є зміна відносин місцевих господарських органів та ланок вищого підпорядкування. Саме це висвітлює Закон України "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні". Відповідно до цього Закону територіальною основою місцевого самоврядування є місто, район у місті, селище чи село. При цьому основна цінність децентралізації полягає у можливості враховувати специфічні місцеві умови - як природні, так і господарські.

Врахування природних умов дозволяє оптимізувати галузевий склад розміщення підприємств, сформувавши вимоги до них у екологічній, соціальній сфері. Господарські умови визначають можливості кооперування й комбінування підприємств у галузі обміну продукцією, комплексного використання джерел сировини, спільного споживання послуг інфраструктури.

Нормальне функціонування економіки регіону та його добробут не пов'язані з повним самозабезпеченням, а, навпаки, передбачає розширення масштабів виробництва профільних видів продукції та їхнє вивезення для здійснення еквівалентного міжрегіонального обміну.

У кожному регіоні можуть бути виділені галузі, що займають провідне місце в господарстві, галузі спеціалізації. Регіональна спеціалізація може бути внутрішньорегіональною, міжрегіональною та міжнародною. Галузі спеціалізації підрозділяються на профільні, що мають значну питому вагу в структурі господарства даного регіону, та непрофільні, що мають незначну питому вагу.

12.2. Сутність ТТП та його різновиди

Вчення про міжнародний географічний поділ праці приваблювало увагу багатьох географів, серед яких є відомі радянські вчені М.М. Баранський, І.О. Вітвер (1891–1966), М.М. Колосовський (1891–1954), Ю.Г. Саушкін (1911–1982), І.М. Маєргойз (1908–1975) та інші. Але його засновником по праву можна вважати М.М. Баранського, який визначив суть географічного (територіального) поділу праці, як просторову форму суспільного поділу праці. Він підрозділив його на міжрайонне й міжнародне та розширив уявлення про два головних фактора, які лежать в основі географічного поділу праці - природний та соціально-економічний.

М.М. Баранський підкреслював, що будь-яка країна може виробляти жито и льон, рис і бавовну, але це свідчить тільки про розмаїтість їх продукції, а не про участь у міжнародному географічному поділі праці (МГПП). Останнє виникає тільки тоді, коли різні країни працюють одна на одну, коли результат праці перевозиться із однієї країни в іншу. Зовнішнє вираження цієї роботи полягає у зростанні світової торгівлі, числа та потужності вантажопотоків.

Міжнародний географічний поділ праці (МГПП) - форма суспільного територіального поділу праці, яка являє собою поділ праці між країнами, спеціалізацію їх виробництва на певних видах продукції, якими вони обмінюються.

Для того, щоб виникла подібна спеціалізація, необхідні певні умови. І.О. Вітвер виділив три головні умови, які необхідні для формування МГПП:

- країна-виробник повинна володіти будь-якими перевагами у розвитку даної галузі серед інших країн;
- крім країни-виробника повинні існувати країни, де виникає попит на її продукцію за більш високою ціною;

- витрати на перевезення продукції від місця виробництва до місця споживання не повинні поглинати різницю між ціною виробництва та продажною ціною.

Україна, як і будь-яка держава, має свої специфічні особливості щодо територіальної диференціації в просторовому розподілі населення і засобів виробництва. Такий географічний розподіл елементів продуктивних сил зумовлює передусім актуальність проблем раціоналізації розміщення виробництва. У сучасних умовах господарювання суспільство втрачає значні кошти на перевезення сировини і матеріалів, комплектуючих деталей, напівфабрикатів і агрегатів, паливних ресурсів, готової продукції. Територіальне віддалення елементів виробництва, як правило, призводить до зростання витрат на переміщення певних видів ресурсів. Удосконалення розміщення виробництва передбачає впровадження комплексу проти витратних заходів і, особливо, зниження транспортних витрат.

Сьогодні формується нова система міжнародного поділу праці, спеціалізації та інтернаціоналізації економічної діяльності, де основними факторами високої конкурентоспроможності виступають науково-технічний потенціал, освіта, передові методи маркетингу та менеджменту. Нині домінує інноваційний шлях розвитку серед розвинутих країн світу. Орієнтація на новітні прогресивні світової тенденції розвитку і розміщення продуктивних сил з урахуванням національної специфіки є невідкладним завданням для держави. У зв'язку з цим необхідно у найближчій перспективі досягти якісно нових зрушень в основних структурних, функціональних і відтворювальних характеристиках продуктивних сил на основі процесів їх модернізації і оновлення.

Основою визначення спеціалізації є ступінь участі регіону в територіальному поділі праці.

Територіальний поділ праці - це одна з форм суспільного поділу праці, нерозривно пов'язана з галузевою її формою. Саме поділ праці диференціює процес виробництва, зумовлює глибину його спеціалізації, формує галузеву структуру, забезпечуючи тим самим високу ефективність індустріального розвитку. При цьому галузі розташовують свої підприємства на території, найбільш сприятливій для їхнього розвитку.

Категорія "територіальний поділ праці" виступає важливою умовою аналізу різних форм організації продуктивних сил в масштабі регіонів, окремих країн і в об'єднаннях держав світу. Цей об'єктивний процес є основою для встановлення промислових відношень в системі народного господарства, відношення між цілим і його частинами. На основі вивчення територіального поділу праці розкривається дія закономірностей розміщення продуктивних

сил, спеціалізації господарства та комплексно-пропорційного розвитку регіонів.

Територіальний поділ праці - це об'єктивний процес розвитку продуктивних сил, при якому відбувається відокремлення різних видів трудової діяльності, спеціалізація окремих виробничих одиниць, обмін між ними продуктами своєї діяльності. Ця просторова форма поділу праці означає закріплення певних видів виробництва за територіями (районами, країнами). Процес територіального поділу праці проходить на основі розвитку спеціалізації господарських регіонів і взаємозв'язків між ними через обмін. Різні економічні регіони стають все більш взаємопов'язаними і взаємозалежними в процесі розвитку їх продуктивних сил, коли усупільнення виробництва досягає такого високого рівня розвитку, що окремі з них виступають як спеціалізовані частини народного господарства країни.

Однак господарська спеціалізація і товарний обмін виконують в територіальному поділі праці різні і протилежні функції. Перша диференціює господарство регіонів країни на виробництві певних видів продукції і перетворює їх у взаємозалежні. Друга об'єднує (інтегрує) ці регіони як взаємопов'язані частини єдиного цілого.

Чим глибший рівень поділу праці між окремими районами, галузями, містами, тим вищий рівень розвитку продуктивних сил країни.

Спеціалізовані галузі - ті галузі господарства, які зосереджують свою діяльність на обмеженій території, можуть ефективно обслуговувати потреби не лише свого, але й інших регіонів. Найбільш розвинуті міжрегіональні зв'язки у паливній, металургійній, машинобудівній, лісозаготівельній промисловості завдяки концентрації виробництва в обмеженій кількості районів. Завдяки широкому асортименту відбувається значний обмін продукцією легкої та харчової промисловості. Для визначення спеціалізації регіонів країни застосовуються такі показники:

- частка виробництва продукції галузей спеціалізації (промисловості, сільського господарства) регіону стосовно загального по країні виробництва продукції відповідної галузі;
- коефіцієнт локалізації (зосередження) даної галузі (виробництва) на території регіону. Виробниче спеціалізованими можна вважати галузі, що мають коефіцієнт локалізації та виробництва продукції на душу населення понад одиницю та продукція яких великою мірою задовольняє потреби інших регіонів;

- коефіцієнт виробництва продукції на душу населення; цей показник обчислюється за виробництвом продукції у вартісному та натуральному вираженні й розраховується як відношення виробництва на душу населення того або іншого продукту в регіоні до аналогічного показника по країні;
- коефіцієнт товарності визначається як відношення вартості завезеної продукції до тієї, що виробляється у регіоні, а за деякими видами продукції - як відношення вивезення з району даної продукції до її виробництва у натуральних показниках.

Відомий російський економіко-географ Ю.Г. Саушкін розрізняв 6 видів територіального поділу праці (таблиця 4.1).

За масштабами просторового охоплення Ю.Г. Саушкін виділяє такі рівні територіального поділу праці:

- світовий поділ праці - охоплює всі держави світу;
- міжнародний - в межах певного об'єднання держав;
- міжрайонний внутрідержавний - між економічними районами будь-якої країни;
- внутрішньорайонний - між спеціалізованими господарськими частинами району;
- внутрішньообласний - між спеціалізованими господарськими частинами адміністративних областей;
- локальний - всередині окремих господарських частин області, між містами і приміськими зонами

За умов науково-технічного прогресу географічний поділ праці набуває низки специфічних рис: ускладнюється територіальна спеціалізація господарства, а також галузева, функціональна, розселенська та техногенна структури; прискорюється територіальна концентрація господарської діяльності; розвиваються нові форми територіальної організації виробництва.

12.3. Економічна ефективність ТПП

Показником економічної ефективності територіального поділу праці є різниця вартостей продукції на місці її виробництва і на місці збуту. М. М. Баранський запропонував для його визначення формулу у вигляді нерівності:

$$C_v > C_p + t, (4.1)$$

де C_v - ціна товару на місці продажу (споживання);

C_p - ціна товару на місці його виробництва;

t - транспортні витрати.

Чим більша різниця між лівою і правою частинами нерівності, тим ефективніший територіальний поділ праці. Тобто ціна на товар на місці його виробництва та на місці збуту повинні знаходитись між собою в такому співвідношенні, щоб різниці між ними вистачило на покриття витрат на перевезення продукції. Отже, економічний ефект залежить від продуктивності праці в різних регіонах та від транспортних витрат на перевезення товарів. Крім цього, треба враховувати інші вигоди від територіального поділу праці, зокрема компенсацію витрат, пов'язаних з часом обігу товару (доставка і реалізація), збільшення капіталовкладень при освоєнні нових родовищ корисних копалин, фінансування капітального будівництва тощо. В результаті розвитку територіального поділу праці в ширину, відбуваються великі зміни в розміщенні продуктивних сил як в країні, так і в міжнародному масштабі.

Розвиток територіального поділу праці і рівномірне розміщення продуктивних сил несумісні, вони навіть суперечать одне одному. Кожен район як господарська система продуктивних сил є одночасно підсистемою в народному господарстві країни. Всі економічні райони функціонують на основі тісних економічних взаємозв'язків, що складаються в залежності від того, як формується система територіального поділу праці. Розміщення продуктивних сил в економічних районах - процес динамічний і неадекватний. В кожному економічному районі ніяк не можна створити всі виробництва і таким чином позбутись ввезення продукції з інших районів, у тому числі з віддалених.

Прагнення виробляти в районах буквально всі види продукції не виправдовує себе, оскільки це негативно впливає на всю систему територіального поділу праці і веде до зростання витрат виробництва. Одночасне розміщення продуктивних сил в різних за природними і економічними умовами районах (створення в кожному з них однакової або близької структури чи однакового типу економічного розвитку) звужує масштаби територіального поділу праці і практично позбавляє виробництво широкого розвитку його важливих форм - концентрації, спеціалізації, кооперування.

Розміщення продуктивних сил в умовах зростання науково-технічного прогресу і поглиблення територіального поділу праці передбачає створення залізничних, автомобільних, трубопровідних і водних магістралей, сучасних великих морських портів і аеропортів. В результаті посилюється інтеграція

районів, що знаходяться на значній відстані, розширюються масштаби територіального поділу праці.

У той же час відбувається концентрація продуктивних сил переважно навколо великих центрів виробництва, на головних магістральних шляхах сполучення, в акваторіях великих портів. Концентрація виробництва - це один з ефективних шляхів зниження собівартості товарів, що дозволяє збільшити відстань перевезень промислової і сільськогосподарської продукції. Розширення магістральних шляхів сполучення відкриває широкі можливості для розвитку продуктивних сил і територіального поділу праці.